

معنی‌شناسی عقل در قرآن کریم

با تکیه بر نظریه‌ی حوزه‌های معنایی

سید کرمانی

فهرست اجمالی

۱ سخن ناشر
۵ مقدمه
۹ فصل نخست: کلیات
۲۹ فصل دوم: معرفی مفاهیم هم‌نشین «عقل» و تحلیل کاربردها
۶۵ فصل سوم: معرفی مفاهیم جانشین «عقل» و تحلیل کاربردها
۱۰۵ فهرست منابع
۱۱۱ فهرست اعلام
۱۱۳ فهرست آیات

فهرست تفصیلی

۱	سخن ناشر
۵	مقدمه
۷	سوالات اصلی
۷	فرضیه های کتاب
۸	یادداشت ها
۹	فصل نخست: کلیات
۹	۱. روش شناسی مطالعه معنی
۱۰	۱-۱. معنی شناسی هم زمانی و معنی شناسی در زمانی
۱۱	۲-۱. روابط جانشینی و هم نشینی
۱۲	۳-۱. نظریه حوزه های معنایی
۱۴	۲. جایگاه روش بحث
۱۴	۳. معانی و تعاریف عقل
۱۴	۱-۳. عقل در لغت
۱۶	۲-۳. عقل در فلسفه
۱۸	۳-۳. عقل در کلام
۱۸	۴-۳. عقل در عرفان
۱۹	۵-۳. عقل در اصول فقه

۴. عقل در روایات..... ۱۹
- ۱-۴. عقل، موهبتی مُدرج..... ۲۰
- ۲-۴. رابطه دوسویه عقل و عمل..... ۲۰
- ۳-۴. عقل، فضیلت برتر..... ۲۱
- ۴-۴. رابطه عقل و طاعت..... ۲۲
- ۵-۴. تقابل معنایی عقل و جهل..... ۲۲
- یادداشت‌ها..... ۲۳
- پی‌نوشتها..... ۲۵

فصل دوم: معرفی مفاهیم هم‌نشین «عقل» و تحلیل کاربردها..... ۲۹

- درآمد..... ۲۹
۱. آیات..... ۳۱
- ۱-۱. تبیین معنای عقل از هم‌نشینی با آیات..... ۳۱
- ۲-۱. مطالعه و بررسی آیات..... ۳۶
- ۱-۲-۱. آیات تکوینی (طبیعی)..... ۳۶
- ۲-۲-۱. آیات تشریحی..... ۳۹
- ۳-۲-۱. آیات، به معنای عام (نشانه، ظاهر، مَثَل)..... ۴۱
- ۴-۲-۱. مدالیل آیات..... ۴۲

۲. سمع، بصر و قلب..... ۴۶
- ۱-۲. هم‌نشینی سمع، بصر و قلب با یکدیگر..... ۴۶
- ۲-۲. هم‌نشینی سمع، بصر و قلب با «عقل»..... ۴۸
- ۱-۲-۲. قلب..... ۴۸
- ۲-۲-۲. سمع و بصر..... ۵۱
۳. هدایت..... ۵۴
- یادداشت‌ها..... ۵۸
- پی‌نوشتها..... ۶۲

فصل سوم: معرفی مفاهیم جانشین «عقل» و تحلیل کاربردها..... ۶۵

- درآمد..... ۶۵
۱. مفاهیم جانشین در کاربرد فعلی..... ۶۵

فهرست تفصیلی □ ه

۶۵	۱-۱. تفکر
۶۹	۲-۱. فقه
۷۱	۳-۱. علم
۷۲	۱-۳-۱. معنی‌شناسی تاریخی علم
۷۴	۲-۳-۱. مطالعه و بررسی آیات
۷۵	۳-۳-۱. تقدم علم بر عقل و جانشینی آن دو
۷۷	۲. مفاهیم جانشین عقل در کاربرد اسمی
۷۷	۱-۲. حکمه
۷۷	۱-۱-۲. حکمه در لغت و فرهنگ عربی
۷۹	۲-۱-۲. حکمه در قرآن کریم
۸۱	۲-۲. لبّ [اولوالالباب]
۸۵	۳-۲. نهیه [اولی‌النهی]
۸۵	۴-۲. توشم [متوسمین]
۸۷	۵-۲. چلم [احلام]
۸۹	۶-۲. حجر [ذی حجر]
۹۰	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۹۵	یادداشت‌ها
۱۰۰	پی‌نوشتها
۱۰۵	فهرست منابع
۱۰۵	قرآن کریم
۱۰۵	الف. منابع فارسی
۱۰۸	ب. منابع انگلیسی
۱۰۸	ج. منابع عربی
۱۱۱	فهرست آیات
۱۱۴	نمایه

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ
الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

(قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

جایگاه محوری قرآن کریم در منظومه فکری اسلام و ویژگی‌های منحصر بفرد آن، منجر شده تا خداوند متعال نسبت به تدبیر در این کتاب الهی و بهره‌مندی از اصول و آموزه‌های آن به مثابه راهنمایی جاودانی، به کرات توصیه نموده باشد. در واقع قرآن کریم در کلام الهی به اوصافی شناسانده شده که حکایت از حیات و تأثیرگذاری مستمر آن در ورای تمامی زمان‌ها و مکان‌ها دارد؛ اوصافی چون «هدایت‌گری و بشارت‌دهندگی» (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ - بخشی از سوره مبارکه الاسراء، آیه شریفه ۹)، «صدور حکمت» (وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ - سوره مبارکه یس، آیه شریفه ۲)، «دارای کرامت» (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ - سوره مبارکه الواقعة، آیه شریفه ۷۷) و مواردی از این قبیل که در مجموع دلالت بر ضرورت مراجعه مستمر به این کتاب الهی و بهره‌مندی از آن برای فهم معنای زندگی، فلسفه حیات و نحوه اداره امور دارد. به همین خاطر است که خداوند متعال «قرآن کریم» را از این حیث جامع معرفی نموده و تصریح دارد که «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» (قرآن کریم، سوره مبارکه الکهف، آیه شریفه ۵۴). این

خطاب عمومی به انسان دلالت بر آن دارد که «قرآن کریم» برای تمامی صاحبان عقول سلیم می‌تواند راهنما باشد و قرآن از این منظر «هادی» و «روشن‌گر» است. این معنا آن زمان آشکارتر می‌گردد که بدانیم خداوند متعال سلامت معنا و صیانت متن از هر گونه انحرافی را در طول زمان منتفی ساخته و در تمامی اعصار متنی معتبر و مستند را در اختیار انسان قرار می‌دهد که می‌تواند بدان اتکاء نماید؛ چنان که فرموده است: *إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ* (قرآن کریم، سوره مبارکه الحجر آیه شریفه ۹).

با این مبنا و با عنایت به سفارش‌های بیان شده از سوی رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام در خصوص ضرورت تمسک به قرآن کریم و اهل بیت علیهم‌السلام؛ ضرورت مطالعات قرآنی با استفاده از روش‌های میان‌رشته‌ای متناسب با نیازها و مسائل هر دوره‌ای، آشکار می‌گردد. دانشگاه امام صادق علیه‌السلام به‌عنوان نهادی که بر بنیادی خیر و نیکو و مطابق با آموزه‌های دینی تأسیس شده و چنان تعریف شده تا بر این اصل استوار بوده و بدین ترتیب از کژوی و انحراف دور باشد (أَفَسْنُ أَسْسُ بُنْيَانُهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ أَسْسُ بُنْيَانُهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ - قرآن کریم، سوره مبارکه التوبه، بخشی از آیه شریفه ۱۰۹)، از حیث محتوایی، فلسفی و ساختاری در ارتباطی تنگاتنگ با قرآن کریم قرار دارد و توسعه مطالعات قرآنی و تلاش برای حاکمیت فرهنگ قرآنی (در پرورش نیروی انسانی، تربیت مدیران، تولید نظریه علمی و ...) تنها اولویت محوری دانشگاه به‌شمار می‌آید که تمامی سیاست‌ها در ذیل آن معنا می‌دهد. این رویکرد با هدف خروج قرآن کریم از مهجوریتی تعریف شده که رسول خدا ﷺ پیوسته نگران آن بوده و امت را نسبت به این پدیده خطرناک تحذیر می‌دانند؛ باشد که با قرآن از افتادن به گمراهی و کفر بازداشته شوند؛ «وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي

اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا» (قرآن کریم. سوره مبارکه الفرقان، آیه شریفه ۳۰).

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با هدف همراهی با این آرمان بلند و با انگیزه بهره‌مندی از هدایت‌های قرآنی در گستره جامعه علمی، طرح کلان «توسعه مطالعات قرآنی» را از سال ۱۳۸۷ هم‌زمان با هفته پژوهش آغاز و مطالعات متعددی را با رویکرد تخصصی و میان‌رشته‌ای تعریف و به اجراء گذارده است. اثر حاضر از جمله محصولات این طرح با برکت است که پس از طی مراحل پژوهشی جهت بهره‌مندی جامعه علمی عرضه می‌گردد. ناشر ضمن تشکر از تمامی افرادی که در نهایی شدن این طرح همکاری نموده‌اند؛ به‌ویژه پدیدآورنده محترم، امید دارد که به این وسیله در توسعه آموزه‌های قرآنی با بهره‌مندی از راه‌نمایی‌های ارایه شده از معصومین علیهم السلام، در سطح جامعه علمی توفیقی کسب نماید. در این صورت رحمت قرآنی مشمول حال محقق، ناشر و خوانندگان خواهد بود که جمع کثیری از اساتید، دانشجویان و علاقه‌مندان به مطالعات قرآنی را شامل می‌شود و این وعده حق الهی است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (قرآن کریم. سوره مبارکه الاسراء، بخشی از آیه شریفه ۸۲). در این راستا و همچون قبل ناشر آمادگی خود را جهت دریافت آثار پژوهشی محققان و نشر آنها اعلام می‌دارد.

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام

مقدمه

سخن از «عقل» زیاد شنیده‌ایم و خود نیز، بارها این واژه را در گفتار و نوشتار به کار برده‌ایم. بارها شنیده و گفته‌ایم: عقل، وجه تمایز انسان از سایر موجودات است. گفتار و رفتاری که بر پایه عقل باشد، پسندیده و سخن و عملی که عقلانی نباشد، ناپسند است. باید زندگی عقلانی داشته باشیم؛ قرآن کریم، بسیار مردم را به تعقل دعوت می‌کند؛ عقل، با ایمان تعارض دارد یا خیر؟ عصر امروز، عصر عقل‌گرایی است. اما کمتر از خود پرسیده‌ایم، هر بار، منظور ما از عقل کدام مفهوم آن است. آیا عقل، لفظی است که برای یک معنا وضع شده و ما هر وقت از عقل، سخن می‌گوئیم، همان معنا را اراده می‌کنیم، یا عقل، مشترک لفظی است که هر مکتب و مشرب فکری (و یا حتی اشخاص) آن را در معنایی خاص به کار می‌برند، که در این صورت در هر کاربرد باید توجه داشته باشیم که کدام عقل مورد نظر بوده است؟

پد نظر می‌رسد، امروزه کاربرد عقل با معنای فلسفی آن عجین شده است. جز

در بحث‌های اختصاصی فلاسفه که حتی افلاطون و فسارابی و ابن سینا و کانت را متمایز از یکدیگر معرفی می‌کنند، فهم عامه مردم از عقل، آن عقل فلسفی است که مدرک کلیات بوده و از تشکیل صغری و کبری، نتیجه‌گیری می‌کند.

غلبه عقل فلسفی، حتی در بحثی چون «عقل‌ورزی در قرآن» هم پیش رفته است. وقتی صحبت از عقل‌ورزی در قرآن کریم می‌شود، ناخودآگاه باز همان معنای فلسفی عقل تداعی شده و انتظار داریم، قرآن کریم هم، همان تصور یونانی نوس (nous) [۱] در استعمال ارسطویی و نوافلاطونی که دو قرن بعد از نزولش به فلسفه اسلامی راه پیدا کرده است، را ارائه کرده باشد.

اگرچه اخیراً، نویسندگان و محققان، مخصوصاً با مشرب فلسفی، برای راه‌گشایی در مسائلی چون تعارض عقل و ایمان، دفاع عقلانی از دین و... در صدد بوده‌اند که عقل فلسفی و عقل دینی (مخصوصاً عقل قرآنی) را از هم بازشناسند؛ اما اولاً.. چنین تحقیقاتی گسترده نبوده و ثانیاً، بیشتر به تبیین عقل فلسفی و گونه‌های آن پرداخته‌اند و کمتر عقل قرآنی را شناسانده‌اند.

با توجه به اهمیت مسأله عقل در مباحثات عصر حاضر و ضرورت توجه به بازتاب عقل و عقلانیت، حدود کارکرد و حدود مفهومی آن، مخصوصاً در حوزه دینی، ضرورت شناساندن عقل قرآنی بیش از پیش آشکار می‌شود.

برای به دست دادن معنایی دقیق از عقل در قرآن، چه باید کرد؟ ما در این تحقیق، برای رسیدن به پاسخ این سؤال، از روش معنی‌شناسی بهره برده‌ایم.

به کارگیری روش‌های معنی‌شناسی برای چنین تحقیقاتی در حوزه قرآن کریم، سابقه زیادی ندارد. شاید بتوان از کارهای ایزوتسو [۲] در این زمینه، به عنوان نمونه‌های نخست یاد کرد.

دانش معنی‌شناسی با مطالعه علمی معنی، می‌کوشد تا به روابطی که میان

واحد‌های معنایی یعنی جفت‌های لفظ- معنا و یا روابط معنا- معنا، وجود دارد، دست یافته و توصیفی دقیق از این روابط ارائه کند.

ما در این کتاب، با رویکرد هم‌زمانی (synchronic)، صرفاً با قرآن‌کریم عصر نزول سروکار داشته و می‌خواهیم کاری کنیم که قرآن‌کریم به زبان خود سخن بگوید. به عبارت دیگر، می‌کوشیم، تا حد امکان مانع تأثیرگذاری پیش‌فرض‌های مکاتب مختلف، در توصیف معنای عقل در قرآن‌کریم، شویم.

در روش معنی‌شناسی، تکیه ما بر نظریه حوزه‌های معنایی است. عقل را یک حوزه معنایی قلمداد کرده و با معرفی مفاهیم هم‌نشین و جانشین آن، ضمن تبیین معنای فعل عقل [۳]، از یک طرف، روابط میان مفاهیم پیوسته عقل با یکدیگر و از طرف دیگر، رابطه آن‌ها را با معنای عقل، در این حوزه معنایی مشخص می‌کنیم.

سوالات اصلی

۱. معنای اصلی فعل عقل در قرآن‌کریم چیست؟
۲. در حوزه معنایی عقل چه رابطه‌ای میان معنای فعلی عقل با معانی پیوسته وجود دارد؟

فرضیه‌های کتاب

۱. فعل «عَقَلَ يَعْقِلُ» در قرآن‌کریم در معنای اصلی خود ناظر به کارکرد ذهنی است که عبارت از ارتباط برقرار کردن میان آیات (نشانه‌ها) و مدالیل آن‌ها است.
۲. در حوزه معنایی عقل، واژه‌های «آیه - آیات»، «قلب» و «سمع»، از مفاهیم هم‌نشین و «تفکر»، «علم»، «توسم» و «نهیة» از مفاهیم جانشین، به هسته معنایی عقل نزدیک‌ترند.

یادداشت‌ها

[۱]. عقل

[۲]. کتاب‌های «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن مجید»

[۳]. تمامی کاربردهای عقل در قرآن کریم فعل هستند و هیچ کاربرد اسمی وجود ندارد.

بنابراین، وقتی از عقل قرآنی صحبت می‌کنیم، منظور معنای فعلی آن است.